

AHMED S. ALIČIĆ
(Sarajevo)

ŠIRENJE ISLAMA U HERCEGOVINI

Progoni jeresi, pod uticajem Papske stolice od strane bosanskih kraljeva, progoni babuna od strane srpskih vladara i njihova koncentracija na području bosanskog kraljevstva stvorilo je stanje gotovo potpune ateizacije masa. Ni katolička crkva, ni pravoslavna crkva u bosanskoj državi nisu imali takvu snagu niti organizaciju koja bi brzo i na lak način riješila pitanje prevođenja u svoju vjeru ili širenje svoje vjere među tim progonjenim jereticima. U sklopu cjelokupnih političkih prilika izazvanih unutrašnjim stanjem društva, a potresani permanentnim provalama od strane Osmanlija, do maksimuma su razarali tkivo bosanske države, pa Osmanlijama nije bilo teško da i konačno razore i unište tu državu. Pred osmanlijska osvajanja ni jedna od navedenih crkava ponaosob nije igrala odlučujuću ulogu u državi u kojoj se feudalizam primicao svom konačnom uobličavanju i razvoju.¹ Drugim riječima, bosansko društvo je bilo, kako bi rekao Nedim Filipović, u potpunom razotuđenju,² ili da mi kažemo da se njegova sudbina rješavala na zemlji, a ne na nebu, ili još drukčije da kažemo—društvo srednje-vjekovne bosanske države nije uopšte bilo mistificirano religioznim uvjerenjima i religijskom svijesti.

Naprijed navedeno vrijedi za sve dijelove bosanske države sa izvjesnim specifičnostima rasporeda socijalnih struktura u pojedinim područjima. Pošto nas ovdje zanima područje tzv. Hercegovine ili kako se to područje Bosne danas zove Hercegovine, mi ćemo ukratko izložiti naše gledanje na širenje islama u tom području.

Prema našim saznanjima, osmanska osvajanja izazvala su najviše razaranja i pomjeranja stanovništva upravo u Hercegovoj zemlji, za što je razlog odlučnost Hercega Stjepana da otkáže vazalstvo Osmanlijama i da se vojnički suprotstavi nadiranju Osmanlija.³ Prvi popisi bosanskih teritorija pokazuju da su

1. Aleksandar Solovjev, *Nestanak bogumilstva i islamizacija Bosne*. Godišnjak ID BiH, godina I, Sarajevo, 1949.

2. Nedim Filipović, *O jednom aspektu korelacije između islamizacije i čišćenja*. Prilozi IIS, XVII, 1981.

3. Belediye Kütüphanesi, No 76.

Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina 1477. Orientalni institut, Monumenta Turcica, knjiga 3, (priredio Ahmed S. Aličić), Sarajevo, 1985. Original BBA-Tapu defteri No o5.

u Hercegovoј zemlji čitava područja ostajala pusta i da je stanovništvo, uglavnom, bježalo prema jadranskim obalama i otocima. Istina, ta područja su brzo naseljavana. S druge strane, Hercegovu zemlju moramo posmatrati i iz drugih uglova.

Najveći dio tog područja nalazio se u sistemu razvijenog feudalizma srednjevjekovne bosanske države.⁴ Drugi, manji dio pokrivali su Vlasi-stočari sa različitim etnogenetskim porijeklom, u odnosu na sjedilačko stanovništvo, koji su pred osmanska osvajanja i neposredno poslije osmanskih osvajanja dovršavali proces potpune slavizacije kao i postepene feudalizacije. Konačno, treće promatranje Hercegovine možemo bazirati na vjerovatnoj pretežnoj religioznoj pripadnosti pravoslavnoj, bogumilskoj i katoličkoj vjeri.⁵ Po tome, sjeveroistočni dijelovi Hercegovе zemlje, odnosno nahija Mileševa (Prijeopolje) i njoj gravitirajuća područja bila su pod pretežnim uticajem pravoslavne crkve; sjeverni i centralni dijelovi Hercegovе zemlje, a to su nahije: Sokol, Bistrica, Dubštica, Osanica, Zagorje, Goražde, Pribud, Nevesinje, Konac Polje; Neretva, Blagaj, Vidoška, Ljubinja, Mostar i Kukanj (Pljevlja) bilo je područje u kojemu je bez sumnje pretežan uticaj imalo bogumilstvo ili kriptobogumilstvo sa neznatnim enklavama pravoslavlja i katoličanstva. Zapadni dio Hercegovе zemlje, naročito tzv. bosanska Neretva, Rama, Duvno, Ljubuški, Imotski i Primorje, (Makarska) bili su pod uticajem katoličke religije i bogumilstva. Najistočniji dijelovi Hercegovе zemlje, a to su nahije: Popovo, Bobani, Trebinje, Gacko, bili su pretežno pod uticajem pravoslavne crkve. Za ovo područje mora se još nešto reći, a to je da je ono predstavljalo migraciono područje i da je gotovo stalno bilo izuzetno rijetko naseljeno. Isto tako, treba istaknuti da su to bile vlaške nahije kojima treba dodati još i nahije južne i zapadne Hercegovе zemlje koje su također bile pretežno naseljene vlaškim stanovništvom. Čini se da je u ovim zapadnim dijelovima došlo do brže sedantizacije velikog dijela stanovništva, pa tako dobivamo već početkom XVI stoljeća, a naročito u njegovoj drugoj polovici, miješano ratarsko i vlaško stanovništvo. Čak mislimo da je na ovim predjelima dolazilo do diobe i samih porodica na ove dvije socijalne strukture. U svim nahijama istočne Hercegovе zemlje, osim najvećeg dijela nahije Popovo, sve do kraja XVI stoljeća veoma je mali broj ratarskog stanovništva.⁶ Istraživači seobe Vlaha, bilo organiziranom kolonizacijom bilo ekonomskom migracijom, utvrdili su da se vlaški džemati (skupine) počinju rasprostrirati po raznim dijelovima sjeveroistočne, sjeverne i zapadne Bosne. Oni su pretežno prihvatili pravoslavnu vjeru. I danas se mogu prepoznati ta područja po kompaktnosti pripadnika pravoslavne vjere.⁷

4. Vid. napomenu br.2.

5. Aleksandar Solovjev, loc. cit.

6. Mehmed Handžić, *Islanizacija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1940. Vid. napomenu br. 3.

7. Adem Handžić, *O islanizaciji u sjeveroistočnoj Bosni u XV i XVI vijeku* POF XVI-XVII, 1966/ 67., Sarajevo 1970.

U svjetlu ovog prikaza trebalo bi da se prikaže i širenje islama. U nahijama sjevernog i centralnog dijela Hercegovine zemlje proces širenja islama te kao je permanentno da bi svoju kulminaciju doživio krajem XVI stoljeća, kada u najvećem broju tih nahija procenat muslimana iznosi od 90 do 99% .

Da ne bismo nabrajali svako domaćinstvo ili svaki posjed, mi ćemo u tabeli prikazati sumaram u vidu procenata po pojedinim nahijama:

nahija Sokol 95 % muslimana,
 nahija Bistrica 99 % muslimana,
 nahija Dubštica 97 % muslimana,
 nahija Osanica 98 % muslimana,
 nahija Zagorje 99 % muslimana,
 nahija Goražde 92 % muslimana,
 nahija Pribud 97 % muslimana,
 nahija Nevesinje 98 % muslimana,
 nahija Konac Polje 98 % muslimana,
 nahija Hercegovачka Neretva 98 % muslimana,
 nahija Blagaj 84 % muslimana,
 nahija Dabar 85 % muslimana,
 nahija Bobani 6 % muslimana,
 nahija Ljubinje 82 % muslimana,
 nahija Vidoška 73 % muslimana,
 nahija Herceg Novi 30 % muslimana,
 nahija Trebinje 12 % muslimana,
 nahija Gacko 51 % muslimana,
 nahija Popovo 12 % muslimana,
 nahija Mostar 87 % muslimana,
 nahija Imotski 25 % muslimana,
 nahija Ljubuški 65 % muslimana,
 nahija Duvno 69 % muslimana,
 nahija Kukanj 76 % muslimana,
 nahija Poblaće 84 % muslimana,
 nahija Mileševa 38 % muslimana

Ukupan prosjek svih nahija iznosi 83 % muslimana i 17 % kršćana.

Po domaćinstvima to bi izgledalo ovako: ukupno muslimanskih domaćinstava 13.385, kršćanskih domaćinstava 2.502, neoženjenih muslimana 3.134, neoženjenih kršćana 464, hajmana 448, čifluka 1.170 računajući i one u okviru sela što sve ukupno iznosi 21.103 domaćinstva i odrasle osobe.⁸

Napravili smo i jednu analizu uživalaca zemljišnih posjeda prema ko-

8. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, br. (8) 487 i br. (7) 488

joj smo utvrdili da je bez čifluka upisanih u okviru naselja u Hercegovoj zemlji bilo upisano 21.528 različitih posjeda, od toga 16.154 baštine i čifta, odnosno 7.992 baštine i 8.162 čifta. U posjedu muslimana bilo je 19.475 raznih posjeda odnosno 14.351 baština i čift, a u posjedu kršćana 3.041 razni posjed. U procentima izraženo, muslimani su uživali 86 % svih posjeda, a kršćani 14 %. Povlaštenih muslimanskih domaćinstava, u kasabama i gradovima bilo je 1.914, a povlaštenih kršćanskih domaćinstava bilo je 175 i to u Herceg Novom. Prema iskazanim omjerima uočljivo je da je ono u to doba predstavljalo osnovnu privrednu strukturu stanovništva na selu.⁹

Pošto ne raspoložemo kompletnim popisom Vlaha, iz nekih fragmenata popisa mogli smo utvrditi da se među Vlasima islam raširio u manjem procentu. Taj procenat je približno 35 % ukupne vlaške populacije u Hercegovini, i to na području tzv. Donjih vlaha, odnosno između rijeke Neretve i Ljubinja.¹⁰ Na osnovu ovoga zaključujemo da je osnovna komponenta koja je činila muslimansku populaciju bilo ratarsko stanovništvo sa neznatnim brojem sedantiziranih Vlaha. Ako uzmemo tvrdnje da je kralj Tomaš protjerao u Hercegovu zemlju oko 40.000 bogumila ili krstjana, da je zapadni dio Hercegovine bio pod pretežnim uticajem katoličke crkve i pretpostavku da je veliki broj bogumila inače obitavao u Hercegovoj zemlji, onda moramo zaključiti da je u toj muslimanskoj populaciji pretežan dio bio ranijih pripadnika katoličke i bogumilske vjere.¹¹ Naravno, mi ne želimo da raspravljamo o karakteru bogumilske vjere, da li je bila bliža katoličkoj ili pravoslavnoj vjeri, ili iskonskom kršćanstvu, jedino želimo da kažemo da do danas to pitanje u našoj nauci nije riješeno.

Širenje islama mi posmatramo kao društveni proces koji je trajao dosta dugo, a isključujemo organizirano misionarstvo i isplaniranu represiju, kao i institucionalizirano prevjeravanje. Nismo mogli utvrditi na području Hercegovine zemlje veliki uticaj derviških redova na širenje islama, osim ako izuzmemo nahiju Blagaj, ali ne po onoj tekiji koja danas postoji, nego po većem broju upisanih derviša među stanovništvom.¹²

Pošto do danas ni jedna teorija o širenju islama nije u potpunosti zadovoljila, a u tome je najdalje otišao Nedim Filipović stavljajući pod lupu kritike sve teorije i istraživanja o tom pitanju koja su mu prethodila, pri čemu je i sam zapadao u nepremostive prepreke, zapravo upadao u stupice fenomena širenja islama, to znači da i njegovo stajalište treba također staviti u kritički fokus kao i stajališta njegovih prethodnika. Znači predstoje i daljnja temeljita istraživanja o tom pitanju. Uvjereni smo da je dug put do toga, ali sve se kreće u pravcu da se i tu dođe do približno tačne teoretske odrednice. Zadovoljstvo nam je istaknuti da

9. Vid. napomenu 8.

10. BBA - 761 ?

11. Aleksandar Solovjev, loc. cit.

12. Vid. napomenu br. 8.

vjerovatno prvi put u našoj nauci uvodimo jednu teoretsku paradigmu kao obaveznu pri izučavanju toga pitanja koju je uspostavio Nedim Filipović, posmatrajući osmanski timarsko-spahijski sistem u kontekstu faktora religije, a to je tzv. binarizam odnosa u društvu. U tom smislu, on je izveo i bosanski substrukturni binarizam posmatrajući društvo u Bosni kao zaseban dio sa izvjesnim elementima uglobljenim u globalni osmanski sistem. Po tom svom posmatranju društva u Bosni, Filipović je uvrđio da drugi član binarizma bosanskog društva-religija, u kojoj je u početku implicitno bila diskriminirana nemuslimanska komponenta, a na vrhuncu širenja islama, kad nemuslimanska komponenta biva gotovo efemerna za to društvo, objekt diskriminacije postaje muslimanska komponenta, odnosno proizvođačka klasa muslimana kao dominantno većinska na bosanskim prostorima.¹³ Naravno, imajući u vidu stalno vlašku komponentu.

Na kraju, želimo napomenuti da je na prostorima Hercegovine zemlje, kad se tiče vojničke klase, u ranijem periodu osmanske vlasti bilo neuporedivo više kršćana nego muslimana, naročito u XV stoljeću.¹⁴ Krajem XVI stoljeća gotovo da ih nema. Prema tome, na širenje islama u hercegovačkom sandžaku kao i u cijeloj Bosni, uticali su po našem mišljenju sljedeći činioci:

-vjekovno postojanje, u gotovo jedinstvenom etnosu, tri različite konfesije, što je religijsku svijest naroda u Bosni u potpunosti razvodnjavalo gotovo do ateizacije, posebno pod uticajem političkih prilika koje su iznutra uništavale to područje i iz toga proizišla,

-loša crkvena organizacija, odnosno nepostojanje jedinstvene crkvene organizacije koja bi se suprotstavljala širenju islama,

-izmijenjeni uslovi u društvenom i ekonomskom pogledu u odnosu na srednjevjekovnu bosansku državu, odnosno povoljniji uslovi za proizvođače u ukupnom životu pod novim osvajačem,

-učvršćivanje vlasti novog gospodara i gubljenje svake nade da će doći do promjene vlasti,

-prisila koja je vršena na bogumile od strane bosanskih vladara da prihvate katoličku vjeru, njihovi progoni od strane istih kao i progoni od strane vladara srpske države dok je ona postojala,

-koncentracija bogumila ili kriptobogumila na velikom dijelu hercegovačkog sandžaka, koji su očito lakše prihvatili islam,

-organizacija vlasti, vrbovanje domaćeg sloja u feudalnu klasu i njegovo postepeno prelaženje na islam, što za sobom povlači i mase na prelaz na islam,

-djelimično širenje uticaja iz gradova, bar onih koji su se bili formirali, odnosno privlačnost gradova za seoske mase, što je i vlast poticala,

13. Nedim Filipović, loc. cit.

14. Vid. napomenu br. 3

-uticaj naših ljudi koji su devširmom ili na bilo koji drugi način mobilizirani od strane države, jednako kršćani i muslimani i njihovo postizanje određenog višeg društvenog statusa.

Možda bi se moglo naći još faktora prelaska na islam, ali, objektivno gledajući, svi faktori se nalaze u gore navedenim, naravno, ako prihvatimo tezu da nije postojala ili da ne može postojati moralna superiornost islamske religije u odnosu na već postojeće u našim prostorima. Iz ukupnog sklopa navedenih materijalnih činilaca širenja islama sigurno se razvila i psihološka komponenta. Mi tu komponentu ne želimo potcjenjivati, s tim da islamu kao religiji ne možemo pripisati militantnost, kako se to u našoj, čak i savremenoj, posebno srpskoj literaturi, želi nametnuti.

ŠIRENJE ISLAMA U HERCEGOVINI

R e z i m e

Širenje islama mora se posmatrati kao dugotrajan proces na području cijele Bosne i Hercegovine. Mi smo ukratko izložili najvjerojatnije uzroke širenja islama i efekte toga procesa krajem XVI stoljeća. Ukratko, širenje islama u Hercegovini odvijalo se uglavnom kao i na ostalim područjima Bosne. Ali tu postoje i izvjesne karakteristike. Naime, područje Hercegovine nastanjivale su dvije socijalne strukture i to ratari i stočari - Vlasi. To je imalo određeni uticaj na širenje islama. Ratari su prešli na islam masovno. Do kraja XVI stoljeća preko 80 % ratara je prešlo na islam. U radu smo iznijeli procenete po pojedinim nahijama, kasnijim kazama. Vlasi su na islam prešli u znatno manjem procentu. Vlasi su inače bili nastanjeni po rubnim područjima Hercegovine i prema našim istraživanjima na islam je prešlo oko 35 % Vlaha. Pri razmatranju ovog pitanja mora se polaziti od strukture društva u Osmanskom Carstvu pri čemu opet treba voditi računa i o specifičnostima razvoja društva u Bosni. Ono se tu razvijalo u substrukturnom odnosu prema centralnom sistemu. Od toga razvoja zavisio je i položaj stanovništva u periodu kad je bilo pretežno kršćansko i kasnije kad je postalo muslimansko.

Širenje islama mora se posmatrati jedino kao proces a ne kao eksces, što nije slučaj u dosadašnjoj jugoslavenskoj literaturi, pa tako isključujemo prisilu u tom pitanju, a naveli smo najglavnije uzroke koji su uticali na širenje islama. To pitanje nužno je i dalje istraživati.

EXPANSION OF ISLAM IN HERZEGOVINA

S u m m a r y

The expansion of Islam must be treated as a long-lasting process in the whole region of Bosnia and Herzegovina. In the present paper we have briefly

exposed the most probable reasons for the expansion of Islam and the results of that process at the end of the 16th century. In brief, the expansion of Islam in Herzegovina was basically equal to the same process in the other regions of Bosnia, but it also had a certain peculiarities. The region of Herzegovina was settled by two social groups: plowmen and cattle breeders -Vlachs. This fact had a certain influence on the process of islamization. Large number of plowmen accepted Islam. More than 80 % of plowmen were islamized untill the end of the 16th century. The paper presented percentage of islamization in *nahiyas*, which later on became *kazahs* (administrative districts ruled by qadis) . The percentage of islamized Vlachs was lower. They lived in border region of Herzegovina, and, according to our researches, about 35 % of Vlachs accepted Islam. The structure of Ottoman socety must be taken into consideration regarding this question, as well as the specific characteristics of the development of society in Bosnia. Its development was substructural in relation to the central (Ottoman) society. Upon that development depended the position of the population not only in the beginning when the population was Christian by religion, but also later on when it was islamized.

The expansion had to be treated only as a process, not as an excess, which had not been the case with the existing literature in Yugoslavia considering this question. We had excluded the possibility of islamization by force, and we had also listed the prevailing reasons for the expansion of Islam. But, this question still requires the researches.

FAZILETA HAFIZOVIĆ

(Sarajevo)

ŠIRENJE ISLAMA U POŽEŠKOM I PAKRAČKOM SANDŽAKU

Sredinom XVI stoljeća potpala je pod vlast Osmanlija i Slavonija. Može se zapravo reći da je taj proces počeo još i ranije, osvajanjem Osijeka 1526. godine, u vezi sa pohodom na Ugarsku, a da je završen rušenjem čazmanske tvrđave 1559. godine. Na području Slavonije najprije je početkom 1538. godine formiran požeški,¹ a 1557. i čazmanski, odnosno pakrački sandžak.²

Požeški sandžak, sa sjedištem u Slavonskoj Požegi, širio se teritorijalno sve do 1552. godine, kada je osvajanjem Virovitice zaokružen njegov obim. Područje je popisano u opširnim defterima iz 1540, 1545, 1565. i 1579. godine, a od sumarnih deftera pronađen je samo jedan iz 1569. godine.

Ono što najprije upada u oči na ovom području jesu velike migracije stanovništva, izazvane najprije ratnim sukobima, a kasnije i planskim naseljavanjem, kako od strane Habsburgovaca, tako i od strane Osmanlija. Na ratom opustjela selišta Turci su naseljavali vlaško stočarsko stanovništvo, kao izvanredan kolonizacioni elemenat. Već je od ranije, i u drugim područjima, postojala praksa Osmanlija da Vlasima naseljavaju opustjela područja i područja uz granicu, dajući im određene povlastice. U slučaju ovog sandžaka povlastice su se protezale na svo stanovništvo, koje je tako plaćalo filuriju po kući, a ne džizju po glavi odraslog stanovnika. Vremenom, kako se situacija stabilizirala, ova povlastica se na određen način smanjuje uvođenjem vratnice, starog mađarskog poreza, kojeg je raja davala spahiji umjesto ispendže, ali opet od kuće, a ne od glave za rad sposobnog odraslog muškarca. Međutim, čak i nakon uvođenja vratnice 1579. godine su rećemo pojedine vlaške skupine, koje ne plaćaju ovaj porez, ali plaćaju zamjenu za desetinu od poljoprivrednih proizvoda, što znači da još nisu dobili status zemljoradničke raje.³

Što se tiče konfesionalne strukture, jasno se vidi kako postepeno dolazi do islamizacije domaćeg stanovništva, a takođe se vidi da dosta rano počinje i među stočarskim vlaškim stanovništvom, jer se već 1545. javlja knez Sinan i njegov brat Ali, sinovi Abdullaha.⁴ Ukratko se može reći da je talas islamizacije

1. H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1959, str. 60.

2. Isto, str. 66.

3. TD No.672 (OI No. 10), kanun-nama.